

‘आजच्या तुरळक प्रयोगांमधूनच व्यापक प्रयोग आकार घेतील’— वसंत पळशीकर

अनौपचारिक पद्धतीने शिक्षण देणाऱ्या शाळांची आणि त्यांच्या प्रयोगांची ओळख या अंकात करून दिलेली आहे. या शाळा, त्यांचे प्रयोग आणि त्यांचा शिक्षणविचार पाहताना काही मुद्दे पुढे आले. या मुद्द्यांची चर्चा अनौपचारिक शिक्षणाच्या प्रयोगांशी जोडलेल्या ज्येष्ठ विचारवंत वसंत पळशीकर यांच्याशी.

वसंत पळशीकर महाराष्ट्राच्या वैचारिक क्षेत्रातलं एक महत्वाचं नाव आहे. विचारांनी गांधीवादी असलेल्या पळशीकर यांचा विविध चळवळींशी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संबंध आहे. महाराष्ट्रातल्या पर्यावरण चळवळीतील महत्वाच्या व्यक्तींपैकी ते एक आहेत. महाराष्ट्रात आणि देशात अनौपचारिक शिक्षणाचे जे विविध प्रयोग चालू आहेत, त्यांच्याशी पळशीकरांचा खूप जवळचा संबंध आहे. पुण्यातल्या ‘अक्षरनंदन’ सारख्या प्रायोगिक शाळेच्या संस्थापक सदस्यांपैकी ते एक आहेत. महाराष्ट्रात आणि दक्षिणेकडील काही राज्यात शिक्षणक्षेत्रात वैकल्पिक प्रयोग करणाऱ्या मंडळींचा एक गट आहे. पळशीकर या अनौपचारिक गटाचेही सदस्य आहेत. याशिवाय आपल्या भाषणातून, लिखाणातून, कार्यकर्त्यांच्या शिबिरांतून शिक्षणविषयक वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण विचार ते नेहमीच मांडत असतात. महाराष्ट्राच्या शिक्षणक्षेत्रात जे वेगळे प्रयोग चालू आहेत त्यांचे उद्देश, वैशिष्ट्य, त्यावर घेतले जाणारे आक्षेप, त्यांचं समाजाला झालेलं, होणारं योगदान या साऱ्या गोष्टींचा उहापोह करणारी वसंत पळशीकर यांची ही दीर्घ मुलाखत -

प्रश्न : सृजन आनंद, अक्षरनंदन, वनस्थळी असे शिक्षण क्षेत्रात विविध प्रयोग चालू आहेत. या प्रयोगांचं निश्चित असं एक योगदान आहे. तसंच त्यांच्यावर विविध आक्षेपही घेण्यात येतात. या पार्श्वभूमीवर या प्रयोगांचा नेमका उद्देश आणि वैशिष्ट्य कोणती आहेत असं आपल्याला वाटतं ?

✽ महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशाच्या पातळीवर असे प्रयोग सुरू होण्याचं एक समान उद्दिष्ट आपल्याला दिसतं. यातल्या प्रत्येक माणसाच्या कामाची सुरुवात ही प्रचलित शिक्षणपद्धतीबाबतच्या निराशेतून झाल्याचं लक्षात येतं. आजच्या शिक्षणातून समाजाचं नव्हे तर व्यक्तीचंही भलं होत नाही. मूल एक व्यक्ती म्हणून घडणं हे या शिक्षणपद्धतीत शक्यच नाही. अगदी ‘कौशल्या’च्या पातळीवरसुद्धा जरी ही पद्धती घासून पाहिली तरी ती कुचकामी ठरते. या शालेय व्यवस्थेतून दहा-दहा वर्षे जी मुलं शिकली त्यातल्या अनेकांना साधं व्यावहारिक ज्ञानही नसतं तर कित्येकांना साधे हिशेबही येत नाहीत. ज्या शिक्षणपद्धतीतून इतकी साधी कौशल्यंही मिळत नाहीत तिच्यातून नव्या जगात आवश्यक असणारी कौशल्य मिळण्याची अपेक्षाच बाद ठरते. म्हणजे उत्तरोत्तर शाळांची संख्या वाढते आहे. शाळांमध्ये जाणाऱ्या मुलांची संख्या चाळीस वर्षांपूर्वी होती त्यापेक्षा जास्त आहे. पण त्याच वेळी या शिक्षणातला ‘आशय’ मात्र संपूर्णपणे हरवलेला आहे. प्रचलित शिक्षणपद्धतीमुळे अशा सर्व बाजूंनी निराश झालेली मंडळी मग या प्रयोगांकडे वळताना आपल्याला दिसतात. असे प्रयोग करणाऱ्या माणसांच्या प्रेरणाही भिन्न-भिन्न आहेत. गांधी, टागोर, अरविंद, कृष्णमूर्ती अशा वेगवेगळ्या महापुरुषांच्या प्रेरणेनं हे प्रयोग सुरू झालेले आहेत. काहींच्या प्रेरणा या चळवळीशी निगडित आहेत. पण मी वर सांगितलेलं समान सूत्र सर्वांच्याच ठिकाणी

दिसतं. या निराशेतूनच काहीतरी ‘वेगळं’ करून दाखवण्याची जिद्द निर्माण होते आणि असे प्रयोग हळूहळू आकाराला येतात. हे प्रयोग करणाऱ्यांच्या प्रेरणेतच नव्हे तर कार्यपद्धतीतही भिन्नता आढळते. लीलाताईंचा प्रयोग आणि मॅक्सिनचा प्रयोग यांच्यात फक्त प्रेरणांचाच फरक नाही तर कार्यपद्धतीचाही फरक आहे. प्रचलित शिक्षण पद्धतीविषयीची निराशा हे जसं एक समान सूत्र आहे तसं दुसरं सूत्र आपल्याला शिक्षणविषयक विचारांत दिसतं. शिक्षण हे सकस, सृजनशील आणि वास्तवाला धरून असलं पाहिजे हा विचार हे प्रयोग करणाऱ्या सर्वांमध्येच आढळतो. या दोन्ही सूत्रात समाजाला सोडून काही विचार आहे असं मला वाटत नाही. म्हणूनच जेव्हा अशा कामांवर ‘हा व्यक्तिगत आनंदाचा भाग आहे’ असा आरोप होतो तेव्हा तो मला पटत नाही. इन् स्कूलस् आणि पब्लिक स्कूलस् यांचे उद्देश आणि अशा प्रयोगांचे उद्देश यात पुष्कळच तफावत आहे. शिवाय इन् स्कूलस्सारख्या उच्चभूच्या शाळा मी पुन्हा औपचारिक शिक्षणाचा भाग मानतो. या दोन्ही ठिकाणी ‘उच्च दर्जा’ (एक्सलन्स) वर भर असला तरी अशा प्रायोगिक शाळांतल्या उच्च दर्जाची व्याख्या पुन्हा वेगळी आहे. समाजाभिमुख आहे. हा महत्वाचा फरक आपण लक्षात घेतला नाही तर आपली फसगत होण्याची शक्यता आहे.

या प्रायोगिक शाळांतील मुलांची संख्या मर्यादित ठेवण्यामागेही मला एक विचार दिसतो. केवळ एखादी शाळा मोठी

होण्यापेक्षा लोकांनी त्या कामापासून प्रेरणा घेऊन अन्यत्र शाळा काढायला हव्यात. केवळ सृजन-आनंद मोठी होण्यापेक्षा एकट्या कोल्हापुरातच अशा पन्नास शाळा निघायला हव्यात. असं झालं नाही तर अशा प्रायोगिक शाळांचंच एक साम्राज्य निर्माण होईल आणि मग जे शिक्षण अपेक्षित आहे ते तिथे मिळणार नाही. हा विचार असल्यामुळे कमी मुलं घ्यायची, त्यांच्यावर आपल्याला हवे ते प्रयोग करत रहायचे आणि आपलं आयुष्य सार्थकी लागलं असं मानायचं अशी त्यांची भूमिका आहे असं मला वाटत नाही. मुलांची संख्या मर्यादित असणं हीच सृजनशील शिक्षणाची गरज आहे.

हे जे वेगवेगळे प्रयोग आहेत, त्यांच्या वाटचालीत त्या त्या व्यक्तीच्या अनुभवाप्रमाणे बदल होत गेलेला आपल्याला दिसेल. आजचं शिक्षण साचेबद्ध आहे हाच खरं तर या मंडळींचा आक्षेप आहे. त्यामुळे आपल्या कामाचे 'साचे' तयार व्हावेत असा प्रयत्न ही मंडळी करणार नाहीत. त्यांनी तो करूही नये. प्रस्थापित शिक्षणपद्धतीतला साचेबद्धपणा नाकारणारे, वैशिष्ट्यपूर्ण विचार करणारे, आकारानं लहान असे हे प्रयोग आहेत. एखादी संस्था मोठी करणं हे काम त्यापेक्षा खूप सोपं आहे. संस्था मोठी करण्याचं एक तंत्र असतं. ते तंत्र एकदा तुम्हाला कळलं आणि कामाला पुरेसा वेग आला तर एकच संस्था मोठी करणं फारसं क्लिष्ट नसतं. परंतु संस्था अशा अर्थानं मोठी करणं हा या मंडळींचा उद्देशच नाही.

प्रश्न : पण आपले ठराविक साचे होऊ नयेत या हेतूने असे प्रयोग मोठ्या पातळीवर होऊ शकत नसतील तर मग अशा प्रयोगांचं नेमकं योगदान काय ?

✽ शिक्षण क्षेत्राला या प्रयोगांचं निश्चित असं एक योगदान आहेच. परंतु त्याआधी या संदर्भात थोडी वेगळी पण महत्वाची अशी मांडणी मला करावीशी वाटते. आजवर साम्यवादी आणि समाजवादी मंडळींचं ध्येय सत्ता ताब्यात घेणं आणि

सत्तेच्या आधारे नवा समाज घडवणं हे होतं. परंतु अशा पद्धतीने समाज घडवता येतो का या विषयीच मला शंका आहेत. सत्ता बदलली तरी त्या पद्धतीनं समाज बदलतो हे गेल्या साठ-सत्तर वर्षात दिसलेलं नाही. अर्थात या पद्धतीने समाज 'घडला' तर किमान मला तरी तो नको आहे. नव्या समाजातील माणसं स्वतःच्या प्रेरणेतून नीतिमान बनली आहेत हे माझ्यापुढचं चित्र आहे. परंतु इथे तर चार लोकच समाज चांगला करताहेत. या प्रक्रियेत आदर्श असं काही नाही. पण मग समाजबदलाची दुसरी प्रक्रिया कोणती ? तर समाजातले लोकच त्यांचे व्यक्तिगत आणि सामुदायिक विचार बदलत आहेत ही. या प्रक्रियेत बदलासाठी व्यक्ती आणि समाजातल्या गटांनाच महत्त्व येतं. आज अशा शाळांमधून बाहेर पडणारी मुलं स्वतःच्या प्रेरणेनं स्वतःमध्ये आणि परिसरात बदल घडवतील असं या शाळाही म्हणणार नाहीत. परंतु ते त्यांचं ध्येय मात्र आहे. पण हे ध्येय वास्तवात केव्हा येईल हे जर ठाऊक नसेल तर मग असे खटाटोप करायचेच कशाला ? या प्रश्नाला जे उत्तर मिळेल त्यात दोन-तीन वेगवेगळे घटक आहेत.

यातले काही जण म्हणतील की आम्हाला हे काम आवडतं म्हणून आम्ही करतो. दुसरं उत्तर असं की, कुणीतरी जर सुरुवातच केली नाही तर नव्या पद्धतीने समाजबदल होईल हे कशाच्या आधारावर मानणार ? तेव्हा कुणीतरी सुरुवात करणं महत्वाचं आहे. ती आम्ही करत आहोत. सुरुवात ही पुष्कळदा एकाकीच असते आणि सुरुवात करणारी माणसंच सारं काही तडीला नेतील हे मानणंच चुकीचं आहे. यातली काही माणसं थकतील. काही माणसं कामातून दूर होतील. परंतु अशांच्यावाचून प्रेरणा घेऊन आणखी पाच-दहा जण प्रवाहात आलेले असतील. पण वेगळी प्रक्रिया सुरु होणं, वेगळा प्रवाह सुरु होणं आणि तो काही काळ टिकून राहणं महत्वाचं आहे. माझ्या मते हेच या

प्रयोगांचं महत्वाचं योगदान आहे. चांगलं काम कधीच वाया जात नाही ही त्यांची श्रद्धा मला महत्वाची वाटते. या प्रयोगांवर वेगवेगळे आक्षेप घेता आले तरी त्यातून काय करावं याचं उत्तर मिळत नाही. शिक्षण म्हणजे काय असतं हे या प्रयोगांमुळे काही प्रमाणात का होईना पण आपल्याला जाणवलं आहे.

प्रश्न : केवळ अशी प्रक्रिया सुरु करणं यापेक्षाही अनेक गोष्टींचा या प्रायोगिक शाळांच्या उद्दिष्टात समावेश आहे. नव्याने सुरु झालेले जे प्रयोग आहेत त्यांच्यासाठी 'प्रक्रिया सुरु करणं' हे एक योगदान असू शकेल. परंतु जे प्रयोग दीर्घकाळ चालू आहेत त्यांच्याबाबत विचार करताना त्यांच्यामुळे एकूण समाजावर कितपत प्रभाव पडला हे पाहणं महत्वाचं नाही का ? काही वेगळी आणि हुशार व्यक्तिमत्त्व निर्माण करणं यापेक्षा संपूर्ण समाजावर अशा प्रयोगांचा कितपत प्रभाव पडला ?

✽ शिक्षणाच्या क्षेत्रात काही वेगळं करू इच्छिणाऱ्या २५-३० लोकांचा आमचा एक गट आहे. १९९३ साली आमची पहिली बैठक तामिळनाडूतल्या गुंदूर या गावी झाली. हे सारं सांगण्याचं कारण म्हणजे तुम्ही ज्या दृष्टिकोनातून या प्रयोगाकडे पाहताय त्याचा आणि तिथल्या एका चर्चेचा संबंध आहे. गुंदूरला एक वेगळ्या प्रकारची शाळा सुरु आहे. 'ग्रीन स्कूल' असं त्या शाळेचं नाव आहे. या शाळेशी संबंधित असणारे लोक हे सुधारणावादी आहेत. काहींचा तर नक्षलवाद्यांशीही संबंध होता. या शाळेशी संबंधित असणाऱ्या एका मुलीने आणि तिच्या एका सहकाऱ्याने आमच्याशी या मुद्यावरून या चर्चेत वाद घातला होता. पूर्वी ही मुलगी हेच काम करायची पण तिचा विचार नंतर पालटला. 'आजच्या काळात हे काम करणं अप्रस्तुतच आहे. परिवर्तनाच्या दृष्टीनं या कामाकडे पाहिलं तर हे काम परिवर्तनाला पुढे नेण्याऐवजी मागे खेचणारं आहे. अशा कामामुळे मुख्य प्रवाहापासून तुमचं लक्ष विचलित होतं.' हा

आरोप तिने आम्हा सगळ्यांवर केला. केवळ शिक्षणविषयकच नाही तर पर्यावरणविषयक चळवळींवरही हा आरोप नेहमी होतो. हा आरोप करणारी मंडळी बऱ्याचदा डाव्या विचारांची असतात. त्या मुलीच्या मते आपल्या देशातील शाळेत जाऊ न शकणाऱ्या मुलांना शाळेत घालणं, त्यासाठी गावोगावी शाळाभरतीचे कार्यक्रम आखणं, बालकामगारांची समस्या दूर करणं असे कार्यक्रम आखणं शैक्षणिक समस्या सोडवण्याच्या दृष्टीने महत्वाचं आहे. पण शंभर टक्के मुलं शाळेत जाऊ लागली आणि आज आहे तेच शिक्षण त्यांना मिळत राहिलं तर समस्या वाढेल की कमी होईल ? अर्थात तिच्या टीकेत या मुद्यांचा विचारच नव्हता.

माझ्या मते अशा प्रयोगांचा एकूण समाज बदलावर काय परिणाम झाला असा निकष लावणं चुकीचं आहे. असे प्रयोग करणाऱ्यांच्या मनातही आपण एकूण समाज बदलाचं काम करतो आहोत असा भ्रम नाही. समाजपरिवर्तनासाठीही आवश्यक त्या प्रकारच्या व्यक्तींची संख्या वाढली पाहिजे आणि त्या प्रकारच्या कामांची संख्या वाढली पाहिजे अशा मताचे हे लोक आहेत. अशा व्यापक कामांचा एक भाग म्हणजे आपलं काम हीच त्यांची भावना आहे. काही उदाहरणांनी मला काय म्हणायचंय ते स्पष्ट होईल.

‘बंगलोरजवळ एक प्रयोग आहे. ‘सीता स्कूल’ नावाचा. हा प्रयोग एका पाश्चात्य बाईनी सुरू केला आहे. त्या स्वतः तर पाश्चात्य. पण लग्नानंतरही त्यांना पाश्चात्य वातावरणातलंच घर मिळालं. त्यांच्या पाच मुलांच्या शिक्षणाचा जेव्हा प्रश्न आला तेव्हा खरं तर त्यांच्यासमोर ‘कॉन्व्हेंट स्कूल’चा सहज उपलब्ध असलेला पर्याय होता. परंतु त्यांना तो नको होता. अशा शाळांमध्ये आपली मुलं गेली तर ती वरच्या वर्गाचा भाग बनतील अशी त्यांना भीती वाटत होती. म्हणून आपल्या प्रेरणेप्रमाणं, कल्पनेप्रमाणं त्यांनी आपल्या मुलांना

शिकवायचं ठरवलं. त्यांच्यावर स्थायनरचा खूप प्रभाव. खरं तर त्या फक्त आपल्याच मुलांना शिकवू शकल्या असत्या. पण, त्याऐवजी त्यांनी बंगलोरजवळच्या खेड्यात ‘सीता स्कूल’ चा प्रयोग सुरू केला. समाजातली तळागाळातील मुलं घेऊनच त्यांनी ‘सीता स्कूल’ची सुरुवात केली. या शाळेत मुलांची संख्या कमीच आहे. पण म्हणून या शाळेचा समाजाच्या दृष्टीने उपयोग नाही हे म्हणणं चुकीचं आहे. दोष प्रयोगात नाही. तुमच्या विचार करण्याच्या पद्धतीत आहे. तुम्ही घातलेल्या चष्म्यात आहे. पन्नास साठ मुलांचा ग्रुप घेऊन केलेल्या कामाने संपूर्ण समाज बदलणारच नाही. अशा प्रयोगांमध्ये सुधारणावादी आशय, निष्ठा अशा गोष्टींचा विचार आहे की नाही हे पहायचं आणि त्यावर चर्चा करायची असते. त्या माणसांची प्रेरणा काय आहे ? त्यांच्याकडे येणाऱ्या मुलांचा व्यक्तिविकास सृजनशील आणि सामाजिक भान या अंगांनी होतो की नाही ? या गोष्टी पहायच्या असतात. हे काम करणारी मंडळी ‘जैसे थे’ वादी नाहीत असं माझं मत आहे. तसे ते असते तर ते या प्रयोगाकडे वळलेच नसते.

या प्रयोगांमध्ये सुधारणावादी आशय आहे की नाही याचा निर्णय पुन्हा आपल्या विचारसरणीच्या प्रभावातून दिला तर तो त्यांच्यावर अन्यायच होईल. या उपक्रमांचं फलित सुधारणावादी मुलं निर्माण होणं हेच आहे. आपण करतोय ते काम जोपर्यंत व्यापक पातळीवर होत नाही तोवर त्याचा प्रभाव दिसणार नाही याची या प्रत्येकालाच जाणीव आहे आणि हे काम वाढत नाही याची प्रत्येकाच्या मनात खंतही आहे.

प्रश्न : केवळ संख्या वाढली तर या प्रयोगांची परिणामकारकता वाढेल का ? नसेल तर त्यासाठी मग नेमकं काय करायला हवं ?

✽ या प्रयोगांची परिणामकारकता वाढण्यासाठी असे प्रयोग ठिकठिकाणी व्हायला हवेत. पण त्याचबरोबर त्यांना चळवळीचं रूप येणंही महत्वाचं आहे. पुन्हा

चळवळ म्हणजे ‘राजकीय चळवळ’ असा जर आपला समज असेल तर तो चुकीचा आहे. पण मग ही चळवळ होते आहे किंवा नाही हे कसं पहायचं ? आहार, राहणी, पोशाख यात काही बदल आजपर्यंत झालेले आहेत. समाजपरिवर्तनात या बदलांना मोठं स्थान आहे. अगदी आपले नाशत्याचे पदार्थ, बेकरीचा माल यात कसे बदल होत गेले ? आपण या गोष्टींचा फारसा अभ्यास केलेला नाही. इतक्या छोट्या बदलांपासून ते उपभोक्तावादापर्यंतची वाटचाल एक चळवळ म्हणून अभ्यासायला हवी. त्यातूनच अशा प्रयोगातील शाळांची चळवळ म्हणजे काय हे कळू शकेल. म्हणूनच या प्रायोगिक शाळांची एक चळवळ नक्कीच बनायला हवी. आज आम्ही एकमेकांना भेटतो पण ती चळवळ नाही. तो एक गट आहे. पण जेव्हा चळवळ होईल तेव्हा काय अपेक्षित असेल ? परस्परांशी सक्रीय संवाद हवा. आज तो तेवढा नाही. शिक्षणाबद्दल समाजाची धारणा नेमकी काय आहे ? मुळात शिक्षण ही नेमकी काय प्रक्रिया आहे ? मूल शिकतं केव्हा ? सृजनशीलता म्हणजे काय ? अशा अनेक प्रश्नांच्या उत्तरांची व्यापक पातळीवर देवाणघेवाण व्हायला हवी. लोक एकत्र येऊन त्याबाबत काहीतरी करताहेत हे दिसायला हवं. आजच्या अनेक शिक्षणविषयक योजना सरकारी पातळीवर न राहता लोकचळवळ होणं हे अशी चळवळ बनत असल्याचं महत्वाचं लक्षण आहे. आज तसा विचार आमच्यापैकी काही माणसं करत आहेत.

ही चळवळ करत असताना प्रायोगिक शाळांना सुरुवातीला अडचणी जाणवणारच. तुम्ही धर्मनिरपेक्षता, जाती निरपेक्षता अशी मूल्यं मुलांमध्ये रुजवाल पण घरात किंवा समाजात तसं वातावरण नाही. पण एकदा चळवळ आकराला येऊ लागली की शाळा आणि पालक यांच्यातला संवाद वाढेल. शिक्षणाच्या ओघात ही मुलं समाजाशी जोडली जातील व शाळेच्या ‘असण्या’मुळे समाजात काही बदल

घडतील. स्वातंत्र्यपूर्व काळात किंवा अगदी पन्नास साठ वर्षांपूर्वीही शाळांचा असा प्रभाव समाजावर दिसत असे. स्वातंत्र्यचळवळीचा किंवा सुधारणेच्या चळवळीचा शाळा या एक भागच होत्या. तसं चित्र पुन्हा दिसेल. एकदा ही बदलाची प्रक्रिया सुरु झाली की एकमेकांना छेद देणाऱ्या वर्तुळात ती पसरत जाते.

प्रश्न : परंतु आज तरी एका ठराविक इयत्तेनंतर ही मुलं दुसऱ्या शाळेत जातात. काही काळ अस्वस्थ होतात आणि मग 'ॲडजेस्ट' होतात. हे ॲडजेस्ट होणं म्हणजे प्रचलित समाजव्यवस्थेचाच भाग बनणं आहे का ? तसं असेल तर त्यांच्यावर केलेली मेहनत, केलेला खर्च हे वाया जात नाही का ? तुम्ही म्हणता तशी चळवळ बनण्यात या गोष्टींची अडचण होणार नाही का ?

※ 'मला विचाराल तर सर्वच काही वाया जात नाही आणि सर्वच कामीही येत नाही. पण अशा शाळांमधून बाहेर पडणाऱ्या मुलांमध्ये तुम्ही म्हणता तशी अस्वस्थता दिसते. त्यावरचा एक उपाय असा आहे की मूल पंधरा-सोळा वर्षांचं होईपर्यंत ते आपल्या शाळेतच कसं राहील हे पाहणं महत्वाचं आहे. या टप्प्यापर्यंत ज्या शाळांना शिक्षण देणं महत्वाचं आहे त्यांनी ते घावं म्हणजे मग तुम्ही म्हणता तसा प्रकार होणार नाही. अक्षरनंदनच्या बाबतीत तिथे दहावीपर्यंत वर्ग वाढवावेत अशी आमची इच्छा आहे आणि तयारीही आहे.

प्रश्न : अशा प्रायोगिक शाळांकडे आज तरी फक्त मध्यम आणि उच्च मध्यम वर्गाचाच ओढा आहे ही ही एक अडचण ठरणार नाही का ?

※ या आक्षेपांचा विचार करताना आपण हे पाहू की असा ओढा का आहे ? याचं कारण म्हणजे या वर्गाकडे असणारी सवड, ज्यांना रोजचा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे त्यांच्याकडे सवड कमी आहे. पण याचा अर्थ त्यांची गरज कमी आहे असा नाही आणि त्यांना प्राधान्य मिळायला हवं. पण

सुरुवातीला तरी सवड असणाऱ्या वर्गाचाच अशा प्रयोगांकडे ओढा असणार हे नक्की !

प्रश्न : 'व्यक्तिमत्व विकास' ही कल्पना भांडवली चौकटीतली आहे असं मानलं जातं. या प्रयोगांमध्ये व्यक्तीला अवास्तव महत्त्व आहे. हे निकोप समाजनिर्मितीच्या प्रक्रियेत चुकीचं नाही का ?

※ व्यक्ती की समाज हा जो पेच आहे तो फक्त शिक्षणाच्या क्षेत्रातच नाही तर सर्वच क्षेत्रात आहे. आपण ज्याला 'समाज' असं म्हणतो ती त्या अर्थानं 'दृश्य' गोष्ट नाही. पण समाजाला दोन प्रकारे समजून घेता येईल. समाज व्यक्तींचा असतो पण तो कोणत्याही एकाच तऱ्हेच्या व्यक्तींचा नसतो. ती एक प्रवाही गोष्ट आहे. पण व्यक्ती हा समाजातला महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे मी समाजासाठी काही करतो पण 'व्यक्ती' किंवा 'व्यक्तींसाठी' काही करत नाही असं विधानच होऊ शकत नाही. व्यक्तिनिष्ठ की समाजनिष्ठ हा जो भेद (डायकोटोमी) आपण करतो तो अगदी आधुनिक आहे. भांडवलशाहीवादी आणि समाजवादी दोघेही या खोड्यात अडकले आहेत. परंतु हा सिद्धांतच चुकीचा आहे. या खोड्यातून सुटलं नाही तर तुम्ही मग हे प्रयोग तपासताना हे व्यक्तिवादी की समाजनिष्ठ अशी चुकीची फूटपट्टी वापरणार. व्यक्तिनिष्ठ किंवा समाजनिष्ठ एकाच वेळी व्हावं लागतं. शेवटी समाज म्हणजे काय तर परस्परसंबंध (आधुनिक काळात पर्यावरण चळवळीने हे सिद्ध केलंय की या परस्परसंबंधात फक्त माणसांचा समावेश नाही तर संपूर्ण सजीव सृष्टीचा संबंध आहे) व्यक्ती वगळून या संबंधांना अर्थ राहणार नाही. त्यामुळे काही मुलांना घेऊन जेव्हा एखादा माणूस काम करतो तेव्हा तो समाजासाठी काम करत नाही असं आपण म्हणू शकत नाही.

प्रश्न : या प्रयोगांमधून कालांतराने प्रचलित चौकटीपासून काहीसे दूर गेलेला एक वेगळा 'क्लास' तयार होईल अशी भीती व्यक्त केली जाते. याविषयी आपल्याला काय वाटतं ?

※ आपलं असं म्हणणं आहे का की आमच्या समाजात सर्वजण एकाच पातळीचे असतील. कुणी जर हुशार होणार असेल, सक्षम होणार असेल तर आम्ही त्याला विरोध करणार आहोत का ? आमच्या समाजात कुणी कामसू नाही - हुशार नाही - सबब तूही होऊ नकोस. हा विचार चुकीचा आहे. विषम समाजव्यवस्थेला विरोध करणं वेगळं आणि अशी एकाच छपाची माणसं असण्याचा आग्रह धरणं वेगळं. अगदी आदर्श समाजातही कमी अधिक क्षमतेची माणसं असणारच. पण त्या समाजाचं वैशिष्ट्य असं असेल की तल्लख बुद्धीच्या जोरावर कुणी कुणाला कमी लेखणार नाही, अरेरावी करणार नाही. या शाळांमध्ये मुलांची हुशारी वाढणं, सृजनशीलता वाढणं याला माझा विरोध असणार नाही. या गुणांचा दुरुपयोग होऊ नये. अशा प्रकारची मूल्यं इथे रुजवली जातात की नाही हे मात्र मी नक्की पाहीन आणि माझ्या माहितीतल्या अशा सर्व शाळांमध्ये अशी मूल्यं रुजवली जातात असं मी ठामपणे म्हणतो.

वेगळा 'क्लास' होणं आणि त्याने इतरांवर अधिराज्य गाजवणं हे आजच्या समाजात होतंय. आज गरीब आणि मागास थरातला मुलगा राखीव जागांच्या जोरावर पुढे गेला तर वरच्या मंडळींसारखाच बनतो. ज्याला जमेल त्याने जमेल त्या मार्गाने वर जायचं आणि वर गेल्यावर इतरांचं ओरबाडून आपण मजेत रहायचं हे आजच्या समाजाचं मूल्य आहे. हे सगळे प्रयोग त्या अर्थाने मुलं घडवत आहेत असं मला वाटत नाही. ते कदाचित शंभर टक्के यशस्वी होणार नाहीत पण त्यांच्याकडे अशी दृष्टी नक्कीच नाही.

प्रश्न : आपण म्हणता त्याप्रमाणे सर्व अडचणींवर मात करून कदाचित अशी चळवळ उभी राहीलही. पण समाज-परिवर्तनासाठी शिक्षण क्षेत्रालाच जिथे मर्यादा आहेत तिथे वैकल्पिक प्रयोगांच्या मर्यादा अधिकच जाणवत नाहीत का ?

※ इतर क्षेत्रं थंड असतील तर

शिक्षणक्षेत्राच्या मर्यादा अधिकच वाढणार. पण शिक्षण क्षेत्र आणि वेगळ्या क्षेत्रात प्रयत्न करणारे लोक यांच्या परस्परसंबंधातून हा बदल होणार आहे. तसा तो अपेक्षित आहे. शिवाय हीच मुलं उद्या राजकारणाबरोबरच इतरही अनेक क्षेत्रात जाणार आहेत. त्यामुळे समाजबदलाची सुरुवात होणार आहे. संपूर्ण समाजपरिवर्तनासाठी एकटं शिक्षण क्षेत्र पुरं पडणार नाही हे उघडच आहे. कारण शिक्षण ही आजच्या व्यवस्थेची उपव्यवस्थाच आहे. केवळ एका क्षेत्रामुळे परिवर्तन होणं अशक्यच आहे. अगदी राजकीय क्षेत्रही याला अपवाद नाही. शिक्षण क्षेत्रात जसे वैकल्पिक प्रयोग होत आहेत तसे प्रयोग जंगल संरक्षण, पर्यावरण, पाणलोट क्षेत्र विकास सहकारी चळवळ अशा सर्वच क्षेत्रात व्हायला हवेत. या प्रयोगांची माहिती अशा प्रायोगिक शाळांमधील मुलांना होईल. (आज तरी केवळ तिथेच शक्य आहे) अशा रीतीने या क्षेत्राशी शिक्षण जोडलं जाणं म्हणजेच शिक्षणाची व्यापक जाणीव.

प्रश्न : आपण म्हणता तेवढा

समाजपरिवर्तनाचा व्यापक विचार करून आजच्या या प्रायोगिक शाळांमध्ये शिक्षण दिलं जातं का ?

✽ आज अशा शाळांमधून शिकवल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचा रोख (थ्रस्ट) परिवर्तनवादी आहे का हे पहायलाच हवं. पण माझ्या परिवर्तनाच्या कल्पनांप्रमाणेच या शाळा, शाळा चालवणाऱ्यांच्या कल्पनाही असतील असं मानण्याचं कारण नाही. पण परिवर्तनविषयक मूल्यं किंवा जीवनविषयक दृष्टिकोन या शाळांमधून मुलांना मिळतो का हे काही एक प्रमाणात पाहणं शक्य आहे. समाजात घडणाऱ्या विविध घटना अशा पद्धतीने मुलांसमोर ठेवल्या जातात का की ज्यामुळे मुलांना त्यांच्या विषयी चीड निर्माण होईल आणि एक नवा समाज असावा अशी जाणीव त्यांच्यात निर्माण होईल हे पाहता येऊ शकतं. ही दृष्टी वेगळी असली तरी

शैक्षणिक कार्यक्रमात ती प्रतिबिंबित व्हायलाच हवी.

आज प्रत्यक्षात या साऱ्याची तपासणी केली तर ही वेगळी दृष्टी आज तरी व्याख्येच्या पातळीवर आहे. कृतीच्या दृष्टीने अद्यापही खूप मोठा पल्ला गाठायचा आहे. आपलं चिंतन आणि प्रयोगशील वृत्ती कमी पडणं हे याचं महत्त्वाचं कारण आहे. तसंच तुमचे सहकारी पुन्हा या समाजातलेच असतात. सर्व वेळेला हे सहकारी ध्येयवादी आणि परिवर्तनवादी परिवारातलेच मिळत नाहीत ही ही एक प्रमुख अडचण आहे. यामुळेच आज एक प्रकारची 'गॅप' दिसते. सहकार्यांचं अधिकाधिक प्रशिक्षण करणं हाच यावरचा उपाय आहे.

प्रश्न : हे प्रयोग ज्यामुळे दीर्घकाळपर्यंत चाललेले आहेत त्या मुलांमुळे सामाजिक अभिसरणाची प्रक्रिया कितपत वाढलेली आहे ? नसेल तर त्याचं कारण काय ?

✽ याचं उत्तर फार समाधानकारक देता येणार नाही. कारण एक कोसांबीचा प्रयोग वगळला तर इतर प्रयोग खूपच नवे आहेत. कोसांबीच्या शाळेला मात्र पन्नास वर्षे झालीत. पण त्यांचाही अनुभव संमिश्र आहे. परिस्थितीमुळे त्यांना त्यांच्या मूळ धोरणात बदल करावे लागले हे त्याचं कारण होतं. आपली चूक झाली हे त्यांनी पुढे मान्य केलं. परंतु हे बदल करणं त्यांच्यासाठी अत्यंत अपरिहार्य होतं. ही शाळा मुलींची असणं ही ही त्याची मर्यादा आहे. या शाळेत निम्न स्तरातल्या मुली आहेत. या मुली बाहेरच्या वातावरणात जातात. त्या वातावरणाचा त्यांच्यावर जास्त प्रभाव पडतो. त्यामुळे शंभरातल्या सत्तर मुली या व्यवस्थेचा भाग बनतात. परिवर्तनाच्या शक्ती म्हणून त्यांचा काही उपयोग होत नाही. काही मुलींचा मात्र परिवर्तनाशी संबंध येतो. परंतु नेमकं प्रमाण सांगता येणार नाही. तरीही एवढं मात्र नक्की सांगता येईल की प्रचलित शिक्षणव्यवस्थेपेक्षा समाजाभिमुख अशी व्यक्तिमत्त्व हे याच शाळांना शक्य आहे.

प्रश्न : या प्रयोगांची परिणामकारकता वाढवायची असेल तर तळातल्या वर्गांमध्ये या प्रयोगांची संख्या वाढायला हवेत का ? कारण परिवर्तनाचा वेग वाढण्याची प्रक्रिया तळात काम केल्यास अधिक वाढते ?

✽ हे तुम्ही जे सूत्र मांडताय, ते आपण बारकाईनं पाहिलं, तर कुठेही स्थिरावलेलं नाही. कुठल्याही थरात काम करणं हे मला स्वतःला उपयोगाचं आणि महत्त्वाचं वाटतं. पुढे जाऊन तर मी असं म्हणून की खरं समाज परिवर्तन करण्यासाठी कुठल्याही थरातला माणूस चळवळीत काम करू शकतो. तळातला वर्ग परिवर्तनाला सहाय्यभूत ठरतो हा सिद्धांत आहे. तो सिद्धांत परीक्षेला उतरत नाही. म्हणजे 'तळागाळातल्या लोकांनी पुढाकार घेतल्यावरच परिवर्तनाला गती येते', हे तपासून पाहिलं तर खरं आहे असं दिसत नाही. परिवर्तनाच्या चळवळीत सहभागी होणाऱ्या व्यक्तींची संख्या मोजून चालणार नाही. वरच्या वर्गातल्या लोकांकडे असलेल्या ताकदीमुळे कदाचित त्यांचा पाच टक्क्यांवर सहभाग हा सुद्धा तळागाळातल्या वीस टक्के लोकांच्या सहभागपेक्षा अधिक असतो. त्यामुळे या प्रकारची सरळसोट गणितं आपण मांडून चालणार नाही. तळागाळातल्या लोकांचा सहभाग शेवटी कोणता वर्ग मिळवतो ? इतिहासात पाहिलं तर ही लीडरशीप एक तर वरच्या वर्गातील लोकांची तरी आहे किंवा तळागाळातले लोक वरच्या वर्गातल्या लोकांशी संबंधित आल्यानंतरची तरी आहे. 'बिलिंग फ्रॉम बिलो' याला मीही महत्त्व देतो. पण हा युक्तिवाद 'तुम्ही अमुक एका वर्गासाठी काम करता' याचा निषेध म्हणून मी वापरणार नाही.

मग प्रश्न असा येतो की सृजनशील व्यक्ती बनणं ही तळागाळातल्या लोकांचीही गरज आहे. मग या वर्गात काम कसं वाढेल ? आत्तापर्यंत ज्या प्रायोगिक शाळांची उदाहरणं घेतली त्यातले बहुसंख्य

प्रयोग हे तळागाळातल्या मुलांमध्येच चालू आहेत. तळागाळातल्या मंडळींचं काम वाढवण्यासाठी काही मर्यादा येतात. या वर्गात काम करायचं असेल तर तुमच्याकडे पैसा हवा. तो पैसा एक तर फीच्या द्वारे तरी मिळेल किंवा समाजातल्या दानशूर व्यक्तींकडून तरी मिळेल. 'अक्षरनंदन'च्या बाबत आम्ही असा प्रयत्न करतो आहोत की, शाळेतील पंचवीस ते तीस टक्के मुलं ही आर्थिकदृष्ट्या गरीब वर्गातली असावीत. वेगवेगळ्या जाती-जमातीची असावीत. आमची तशी दृष्टी, वृत्ती आणि प्रचार असूनही त्याला प्रतिसाद मात्र मिळत नाही. याची सगळी कारणं सांगण्याइतके आम्ही खोलात गेलेलो नाही.

परिस्थिती अशी असली तरी तळागाळातल्या लोकांमध्ये खऱ्या अर्थाने शिक्षणविषयक काम करायचं असेल तर अशा शाळांच्या बाहेर काम करायला हवं. कारण या लोकांपर्यंत पोहोचण्याचे मार्ग वेगळे आहेत. भारतातील ही जी तळागाळातली मंडळी आहेत त्यांच्या मुलांना कुटुंबाच्या अर्थार्जनात काही वाटा उचलणं आवश्यक असतं किंवा घर सांभाळण्यासाठी काही वेळ द्यावा लागतो. या अडचणी आपण लक्षात घेतल्या तर तिथे आजच्या पद्धतीची शाळा उपयोगी पडणार नाही. तिथेही आपल्याला पर्यायांचा विचार करावा लागेल. ही क्षमता आज आमच्यात नाही. तसंच याबाबत आम्ही खूप खोलवर विचार केलाय असाही आमचा दावा नाही. पण खरोखरच या मुलांपर्यंत पोहोचायचं असेल तर खूप काम करावं लागेल. अशी क्षमता असलेले गट आज तरी मला दिसत नाहीत. तळागाळातल्या लोकांचा सहभाग मिळवला पाहिजे हे बोलणं सोपं आहे पण तशी क्षमता मिळवली पाहिजे. बेळगावमध्ये १९७८ पासून असा एक ग्रूप काम करतोय. त्यांचं काम मुख्यत्वे प्रौढ साक्षरतेचं असलं तरी त्यावरच त्यांचा सर्वस्वी जोर नाही. त्याच गावात शाळेमध्ये न जाऊ शकणारी नऊ ते पंधरा

४८ ■ अनुभव / जून १९९५

वयोगटातील जी मुलं मुली आहेत त्यांना शिक्षण देण्याचं काम ते करतात. त्यांना असे बदल करावे लागले आहेत. परंतु मी सांगितलेल्या प्रश्नांना ते भिडलेलेच नाहीत.

प्रश्न : या सगळ्यापेक्षा वेगळा पण तरीही महत्त्वाचा असा प्रश्न आहे - खरोखरच माणसं अशी 'घडवता' येतात का ?

✽ माणूस घडवता येतो असं मला वाटतं. अर्थात माणसाच्या इच्छेविरुद्ध हे घडवणं होत असेल तर त्या घडवण्यात अपयश येईल. माणूस घडवण्याची प्रक्रियाही पुन्हा गुंतागुंतीची आहे. माझा जर असा दृष्टिकोन असेल की मी याला घडवतोय. त्याची इच्छा असा किंवा नसो. तो मातीचा गोळा आहे. ज्या साच्यात तो टाकू तसा तो घडेल. ही मातीच्या गोळ्याची कल्पनाच आक्षेपाहं आहे. अगदी चार वर्षांचं मूल घेतलं तरी ते असं घडणार नाही. खरं सांगायचं तर शेवटी 'घडवणं' आणि 'घडणं' असं काही नसतंच. आपण मिळूनच घडत असतो.

प्रश्न : या प्रयोगाच्या कामामधून प्रचलित शिक्षणव्यवस्थेत कोणत्या सुधारणा करता येतील ?

✽ आजची शिक्षणव्यवस्था ही गोष्ट गरजेतूनच आली आहे की इंग्रजांनी शिक्षण नावाचं एक 'खातं' निर्माण केलं म्हणून ती आली हे प्रथम पहायला हवं. आजची शिक्षण व्यवस्था आपण रद्द करायची म्हटली तरी ते शक्य नाही. ही व्यवस्था आज मुलांना चांगलं शिक्षण देऊ शकत नाही हे खरंच आहे. पण ती बंद व्हावी असंही मला वाटत नाही. खरं तर एक तर वैकल्पिक किंवा प्रचलित शिक्षण असा एकांगी विचारच मला चुकीचा वाटतो. प्रचलित शिक्षणव्यवस्थेत सुधारणा व्हायला हवी पण ती करण्यास या वैकल्पिक क्षेत्रातले लोक तयार नाहीत. पण सुधारणेची मोहीम कुणी हाती घेतलीच तर त्याला ते नक्कीच मदत करतील. माझ्या मते आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा करणं अत्यंत अवघड असलं तरी अशक्य नाही.

पण शिक्षक व व्यवस्थापन यांची तशी इच्छा हवी, दृष्टी हवी.

आजच्या शिक्षण व्यवस्थेतला सर्वात महत्त्वाचा घटक 'शिक्षक' आहे. शिक्षणाबाबतच्या इतर कोणत्याही घटकांपेक्षा या घटकाचा विकास महत्त्वाचा आहे. शिक्षकाची विषयाची समज आणि क्षमता या गोष्टींमध्ये वाढ करण्याची गरज आहे. पाठ्यपुस्तकांच्या पातळीवर आपण त्या मानाने काही प्रमाणात प्रगती केलेली आहे. परंतु 'शिक्षक' या घटकाच्या विकासात आपण खूपच मागे आहोत. आपली याबाबतची अनास्था चिंता वाटावी अशी आहे. आपण वरून सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतो. अर्थात याही तऱ्हेने काही एका पातळीपर्यंत सुधारणा करणं शक्य आहे. परंतु त्यासाठी महत्त्वाच्या स्थानांवर दर्जेदार माणसं नेमायला हवीत. अशी दहा-पंधरा आदर्श उदाहरणं निर्माण झाली तर एक 'दबाव गट' तयार होऊ शकेल. शिक्षक संघटना, प्राध्यापक संघटना हे करू शकतील. पण आज तरी त्या केवळ संप आणि पगारवाढ यातच गुरफटलेल्या आहेत. त्यांच्या हातून हे घडेलसं वाटत नाही.

प्रश्न : अनौपचारिक शिक्षणाचे जे प्रयोग चालू आहेत त्याबद्दल आपण एकूणात समाधानी दिसता. त्यामागे आपली नेमकी भूमिका काय आहे ?

✽ थोडक्यात मी इतकंच सांगेन की हे काम मौलिक आहे. आंतरिक चळवळीच्या आधारे नवीन समाजधारणा व्हावयाची असेल तर शिक्षणाची प्रक्रिया महत्त्वाची ठरणार आहे आणि शिक्षण प्रक्रिया कशी असेल हे समजावून सांगण्यासाठी हे प्रयोग महत्त्वाचे आहेत. आज हे प्रयोग कमी आहेत, तुरळक आहेत. पण त्यातूनच अधिक व्यापक पातळीवरील प्रयोग आकाराला येणार आहेत !

■ मुलाखत : अनुल सुलाखे